

Szolgából nemes

Egyházi karrierlehetőségek a Bethlen család környezetében

„Még a pogány görögök és rómaiak nagy emberei is dicsőségeknak nagy pontyát tartották abban, ha kinek rabjai és jobbágyi közül poéták vagy philosophusok származtanak.” (1)

A 17–18. századi Erdélyben a lelkészek a vidéki elit meghatározó szereplői voltak. Nemcsak a hívek lelki életével foglalkoztak, hanem más jellegű feladatokat is elláttak: részt vettek a közigazgatás alsóbb szintű hivatali munkájában, uradalmak gazdasági, jogi, igazságszolgáltatási ügyeivel bajlódtak. Tudásuknak, társadalmi tekintélyüknek, személyes kapcsolataiknak és nem utolsósorban erkölcsi magatartásuknak köszönhetően megkülönböztetett figyelemben részesültek. Tisztában voltak ezzel a politikai, gazdasági elit képviselői is, ezért karolták fel a tehetségesebb ifjakat, iskolába, kollégiumba küldték, nevelőként alkalmazták, vagy éppen külföldi tanulóiraikat támogatták.

Az erdélyi református oktatástörténeti kutatások nem vizsgálták behatóbban az egyházi elit életútját, a személyi karriereket. (2) Többnyire monografikus feldolgozások születtek, melyek az oktatás körülményeit, helyszíneit és az oktatók személyét mutatták be. Nem foglalkoztak azokkal a kérdésekkel, melyekre jelen tanulmány keretében keressük a választ: melyek azok a mozzanatok, amelyek a lelkeszi, tanítói karrierekben meghatározók, hogyan működik a kiválasztás, a társadalom mekkora rétegét öleli fel a szelekciós bázis, mekkora szerep jut a személyes kapcsolatoknak. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy ezeket a folyamatokat megragadjuk, azonosítsuk. A 19–20. századi európai felsőbb oktatási lehetőségek vizsgálatát elvégző Hartmut Kaelble a kezdeti időszakot a jótékonyági segélylehetőségek korának nevezi. (3) Állításai a 19. század eleji Nyugat-Európára vonatkoznak, de az általa leírt jellemzők (4) még markánsabban megfigyelhetők a jóval elmaradottabb erdélyi 18. századi viszonyok között is. Teljes mértékben elfogadható az a nézete, mely szerint a támogatókon és adományokon alapuló segélyrendszer koordinálatlan, az alsóbb rétegek képviselőinek a felsőbb oktatásban való megjelenését jelentős mértékben befolyásolja a szerencse.

A vizsgálatba bevont területet leginkább a Bethlen család Küküllő vármegyei és Felső-Fehér vármegyei birtokai képezik. (5) Az említett birtoktestek, uradalmak a 17–18. században a Küküllői és az Udvarhelyi Református Egyházmegyéhez tartoztak. Behatárolt térben, időben és közegben követjük a református egyházi elit képviselőinek életútját tanulmányaik kezdetétől hivatali pályájuk végéig. A személyi karrierök döntő és legfontosabb pillanataira, mozzanataira összpontosítunk. (6)

Írásunk elsődlegesen levéltári forrásokra épül, ezek közül legfontosabb és információ szempontjából a leggazdagabb a családi archívum. (7) Volumenét tekintve jóval kisebb, de igen lényeges forráscsoportot jelent a Küküllői Református Egyházmegye vizitációs és bírósági jegyzőkönyveinek gyűjteménye. (8) Ennek segítségével lehet nyomon követ-

ni az egyházi személyek pályafutását, szolgálati helyeit. E forrásokat diáknévsorok, peregrinációs albumok, adattárak egészítik ki, melyek segítik a pontos biográfiai adatsor összeállítását.

Alumniukok, légátumok

A vidéki értelmiség, a falusi lelkészek és tanítók hivatali pályára kerülését rendszerint több éves, különböző szintű és színvonalú tanulási folyamat előzi meg. Ennek során sajátítja el – lehetőségeihez mérten – a fiatal a későbbi munkájához szükséges teológiai, gazdasági, jogi, nyelvi ismereteket. Célszerű tehát azzal kezdeni a vizsgálódást, hogy a bethleni Bethlen családdal kapcsolatba hozható egyházi személyek honnan kerülnek be egy-egy tanintézménybe, hogyan történik a kiválasztás, kiknek nyílik lehetősége a tanulásra. Általában meghatározó a családdal, családtaggokkal való személyes viszony, kapcsolat. A 17–18. századi erdélyi protestáns oktatási rendszer sajátosságainak köszönhetően több lehetősége is volt a gimnáziumi és kollégiumi diáknak, hogy személyes kapcsolatba kerüljön főúri családok tagjaival, patrónusokkal. Közismert, hogy az erdélyi református középiskolák minden nagyobb egyházi ünnep alkalmával legátusokat küldtek a környék uradalmi központjaiba, a vidék protestáns birtokosaihoz is. A Bethlen családot a sátoros ünnepek alkalmával Erdély szinte minden középfokú iskolájából rendszeresen felkeresték. A legátusok nevét és a köszöntő leveleket (konceptusokat) az iskolák tanárai küldték el a patrónusoknak. (9) Az enyedi professzorok levele világosan elárulja, milyen célt szolgált ez az intézmény: „Tisztünknek ismerjük erről az Isten gondviseléséről megemlékezni alázatosan; jelét is adni az jó tudományok körül való forgolódásunknak azok előtt minden becsülettel, akik szeretik és segílik Istennek közöttünk letött veteményes kertét.” (10) Szükséges volt tehát minden alkalommal újabb bizonyosságát adni annak, hogy a felajánlott alumniukok és alapítványi összegek nem hiábavalók. A legáció minden esetben kiváló lehetőséget biztosított a diák számára, hogy megismerkedjen a családdal, ez pedig elősegítette jövőbeli pályáját.

Az ünnepi küldöttek többnyire a család biztosította iskolai alumniukok hasznélvezői közül kerültek ki. Az alumniukok kiválasztása, beajánlása többféleképpen történt. Egyrészt az iskolák professzorai, gondnokai (gyakran épp a család képviselői) döntötték el – a felajánló egyetértésével – kit tartanak érdemesnek az ösztöndíjra. Kis Gergely udvarhelyi professzor Bethlen Gergelyhez címzett levelében ezt írja: „Nagyságodnak szegény oskolánkhoz méltóztatott kegyes alamizsnájának vételére Hertzeg István helyett intéztük ezen alkalmatossággal alázatosan udvarló Bitai Péter ifjat oly reménység alatt, hogy mind magaviseletének alkalmaztatásával, mind tanulásbéli igyekezeteinek jeleivel gratiat találhat nagyságtok előtt.” (11) Bitai az „intézés” után 1784-ben, (12) majd 1786-ban (13) is felvette az évi 20 ft. alumniukot a nagybúni tisztartótól.

Az ösztöndíj megszerzésének más útja is volt. 1773-ban Vesmás György levélben köszönte meg Bethlen Lajosnak, hogy támogatta enyedi tanulmányait, és ezzel búcsút is vett a múzsáktól. (14) „Már azon alumnia vacantiaba lévén, nagyságod híre s akarattya ellen tiszteletes professor uramék senkinek nem adgyák, mellyhez képest kérem én nagyságotól azon beneficiumot egy jó igyekezetű Balog László nevű ifjúnak, ki is a collegiumba egyik cantor, belső hivatalra szánta magát” – írja a patrónushoz Hegyi Mózes nagybúni lelkész. (15) Hasonló módon – levélben történő ajánlással – igyekszik alumniukot szerezni a bethlenszentmiklósi tisztartó is Demeter Zsigmondnak, „ki máris jó igyekezetének s ártatlan életének szép jeleit mutatta meg”. (16) A személyes ismeretség a patrónus környezetében élőknek lehetőséget adott, hogy ajánlással, jó szóval befolyásolják döntéseit. Ugyanakkor a megbízható és becsületes ajánló egyben garanciát is jelentett arra nézve, hogy az alumniukot elnyerő személy érdemes a támogatásra, a felkarolásra.

Házitanítók, praeceptorok

A Bethlen család kiemelt támogatója volt a református egyháznak és oktatási intézményeinek. Az udvarhelyi gimnázium javára tíz alkalommal tettek alapítványt (17), de más erdélyi kollégiumok diákjai is rendszeresen élvezték a segítségüket. A környezetükben megforduló, támogatásukkal tanuló ifjak közül kerülhettek ki később azok a házitanítók, vagy kollégiumi segédtanítók (praeceptorok), akikre aztán a legfiatalabb Bethlenek felkészítését, előmenetelük felügyeletét bízták. A házitanítóskodás sok fiatalnak jelentette a karrier első lépését. Vásárhelyi Tőke István, majdani udvarhelyi tanár Bethlen Mihályt készítette külföldi peregrinációra (*Bethlen*, 1691–1695, lásd az utószót). Borosnyai Lukács János nagyenyedi lelkész, udvarhelyi tanár, majd püspök diákkorában, a 18. század elején Bethlen Istvánnak volt nevelője (*Gönczi*, 1895, 14. o.). Szigethi Gyula Mihály (1825, 56–57. o.) a későbbi udvarhelyi gondnokot, Bethlen Sándort tanította, a már említett nagybúni lelkész, galambfalvi Hegyi Mózes pedig nagyenyedi diákévei alatt, vagy után nevelősködött a Bethleneknél (*Jakó és Juhász*, 1979, 142. o.).

A házitanító vagy az iskolai praeceptor és a patrónus között személyes, bensőséges kapcsolat alakult ki. Ennek szép példáját olvashatjuk Kemény Krisztinának a kolozsvári kollégiumban tanuló fiához, Bethlen Gergelyhez 1743–49 között írt leveleiben. Egy alkalommal a gondos édesanya tanácsokkal látja el fiát, hogyan viszonyuljon házitanítójához, egyben utalást is tesz annak származására: „Minthogy pedig már Csávási uram a praeceptorotok, szavát fogadd ökegyelmének, tanulj szorgalmasan, mert ezelőtt akármicsoda állapotban volt ökegyelme nállunk, de már most praeceptor. Én is úgy becsülöm ökegyelmét ennekutánna, mint praeceptort, és magának is megírtam ökegyelmének, hogy ha szót nem fogadsz, és nem engedelmeskedel, megverjen, ha pedig szavát fogadod, és jól tanulsz, én is megmutatom hozzád édes anyai indulatomat.” (18) Csávási eredetéről, társadalmi helyzetéről nem szolgál pontos információval az anya, de sejthető, hogy olyan személyről van szó, aki tanítóskodását megelőzően alacsonyabb státusban volt. (19)

A személyes ismeretség, a közeli viszony előbb-utóbb más – például anyagi vonatkozású – előnyökkel is társulhatott. Jó példa erre Solymosi Ferenc esete, akit 1703 körül Bethlen Sámuel alkalmazott fia, György, Ádám, ifj. Sámuel és Imre praeceptorául. 1713-ban a négy testvér közös megegyezéssel két bonyhai telket adományoz Solymosinak a rajta lévő épületekkel és hozzátartozó földekkel együtt, hogy azt haláláig használhassa. (20) Az anyagi haszon mellett nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a házitanítóskodás kiváló alkalmat jelentett a fiatal diák számára a főúri körökkel való ismerkedésre, a csiszolt, kifinomult modor és viselkedés elsajátítására is. Borosnyai

A vidéki értelmiség, a falusi lelkészek és tanítók hivatali pályára kerülését rendszerint több éves, különböző szintű és színvonalú tanulási folyamat előzi meg. Ennek során sajátítja el – lehetőségeihez mérten – a fiatal a későbbi munkájához szükséges teológiai, gazdasági, jogi, nyelvi ismereteket. Célszerű tehát azzal kezdeni a vizsgáldást, hogy a bethleni Bethlen családdal kapcsolatba hozható egyházi személyek honnan kerülnek be egy-egy tanintézménybe, hogyan történik a kiválasztás, kiknek nyílik lehetősége a tanulásra. Általában meghatározó a családdal, családtagokkal való személyes viszony, kapcsolat.

Lukács János 3 évig nevelősködött Bethlen István mellett, és saját bevallása szerint is „sok külső ügyességet és társalgási finomságot sajátított el” (Ravasz, 1889, 111. o.).

Nevelőként, tanítóként érdemeket szerezni a Bethlen családban minden jel szerint nem volt hálátlan feladat. Aki élni tudott a lehetőséggel, és megfelelő elszántság, szorgalom volt benne, az hamarosan lelkészként került a familiához egyik-másik faluba, uradalmi központba. Udvari lelkészek leghamarabb azokból lettek, akik már korábban – alumnusként, praeceptorként – elnyerték a patrónus tetszését. Sok esetben egy-két éves külföldi tanulásukat is a korábbi támogató fedezte. Rozgonyi P. János 1685-ben Bethlen Gergely udvari prédikátoraként jelenik meg a forrásokban, (21) korábban udvarhelyi gimnáziumi tanár. Szokolyai István peregrinációja után Bethlen János kancellár udvari papja lett, később nagybaconi lelkész, majd 1706-ban került Székelyudvarhelyre, ahol esperessé választották (Benkő, 2004, 68. o.). Hasonlóképpen kezdte karrierjét Bonyhai Simon György küküllői esperes és püspök is, ő 1703–1709 között papskodott Bethlen Miklós udvarában. (22)

Az uradalmi falvakban élő lelkészek közösségi szolgálata

Az udvari lelkészek és tanítók mellett igen jelentős azoknak köre, akik a család birtokain, az uradalmakhoz tartozó falvakban viseltek lelkészi szolgálatot, tanítóságot. A birtokos tisztában volt vele, hogy lényegesen könnyítheti a falusiakkal, jobbágyaival lévő ügyes-bajos dolgainak intézését, vagy a birtokigazgatással kapcsolatos adminisztratív teendőit, ha a helyi közösség kulcsembereinek számító lelkészeket saját klientúrájából, megbízható személyek közül választja ki. A családi levéltárban szép számmal akad olyan kezeslevél, tanúsítvány, elismervény, de akár uradalmi összeírás vagy számadás is, melyen a helyi lelkész, iskolamester aláírása szerepel. Karancsi János (23) bonyhai, Fogarasi Kis Tamás (24) és Diószegi V. János (25) teremi lelkészek neve tucatnál is többször jelenik meg a küküllővári családi levéltár irataiban: szökött és elfogott jobbágyok kezesleveleit fogalmazták, hitelesítik, vallató biztosként intézkednek, összeírást készítenek, számadásokat ellenőriznek. A névsort folytatni lehetne nagybúni, alsórákosi, bethlenszentmiklósi lelkészekkel, tanítókkal is, hiszen lépten-nyomon megjelennek ügyintéző egyháziak a családi iratokban, felsorolásuk helyett társadalmi helyzetüket, kapcsolathálóikat igyekszünk bemutatni.

Az uradalmi falvak lelkészeinek társadalmi helyzete és kapcsolatai

Mit jelentett a család környezetében, a család birtokain lelkészkedni, milyen lehetőséget jelentett a főúri körökkel való kapcsolat? Ezekre a kérdésekre próbálunk az alábbiakban válaszolni. Mindenekelőtt szembetűnő az „uradalmi” lelkészeknek és a más falvak prédikátorainak fizetésében tapasztalható különbség. Míg utóbbiak többnyire az átlagos prédikátori fizetésekkel azonos bérezésben részesültek, (26) addig a Bethlen birtokon szolgáló papoké ennél számottevőbb még akkor is, ha pusztán a patrónusi fizetést vesszük figyelembe. Az alsórákosi pap a hívektől járó fizetés mellett (1782-ben 36 mft. körül) az udvartól évi 30 mft-ot, 15 köből búzát, 8 szekér szénát, 3 bárányt, 1 sertést, 1 hordó bort és fát kapott a 18. században. (27) Hasonló bére lehetett a bethlenszentmiklósi lelkésznek ugyanebben az időszakban: 30 mft., 50 kalangya búza, 4 szekér széna, 1 sertés és 1 hordó bor. (28) A nagyteremi lelkész ennél több bevételből gazdálkodhatott: 36 mft. mellett 175 kalangya gabonát, 50 veder bort, 6 bárányt, 1 sertést, 25 szekér fát, valamint sajtot, vaját, mézet kapott Bethlen Jánostól és utódaitól. (29) Bérezés szempontjából igazán kiemelkedő állomáshelynek számítottak Nagybún és Küküllővár. Mindkettő biztos anyagi körülményeket jelentett az ide meghívott és beiktatott lelkészeknek, és bizonyos, hogy bárki is foglalta el az itteni állásokat, hamarosan anyagi téren is lényeges

változásokat könyvelhetett el. A nagybúni lelkész 18. századi fizetése a következőkből állott: 40 mft., 200 kalangya búza, 2 hordó bor, 2 disznó és tűzifa. (30) A küküllővári lelkész még ennél is többet vehetett kézbe, hiszen 1714-ben már 100 mft., 200 kalangya gabona, 100 veder bor, 2 disznó, 4 bárány és a szombati malomvám szerepel a díjlevelében. (31) Mindezek mellé természetesen a hívektől járó fizetés is hozzáadódott.

A főúri családnál való lelkészkedés további előnyöket is jelentett. Akárcsak a házitanítók – például a már említett Solymosi Ferenc – az udvari, uradalmi lelkészek is alkalmanként részesülhettek különböző adományban, honoráriumban, apróbb figyelmességben. Csávási János medvési pap 1717-ben kapta meg Bethlen Józseftől helybeli szolgálata idejére a földesúrnak járó dézsmát, és több földdarabot is a falu határában. (32) Szintén a Bethlenek engedelmeiből használhatott Zalányi Gergely radnóti lelkész egy telket és a hozzátartozó külső földeket az 1737-es birtokösszeírás szerint. (33)

A számos kisebb-nagyobb adomány, engedmény a patrónus iránti feltétlen elkötelezettséggel, szolgálatkészséggel és többletmunkával járt. A falusi lelkészeketől eltérően az uradalmi egyházi személyek mindenekelőtt udvari szolgálattal (Nagybúnon, Bethlenszentmiklóson, Bonyhán két udvar is volt), esetenként praeceptoroskoddással tartoztak, de gyakran kellett olyan munkát is végezni, amely nem feltétlenül teológiai tudásokat vette igénybe. Lényegesen nagyobb függőségben éltek, mint más társaik, mindemellett természetesen a rendes lelkészi hivatalt is teljesíteniük kellett, ezért gyakran panaszkodtak is a gyülekezet vizitáció alkalmával, hogy a lelkész elmulasztja templomi kötelességeit az udvari szolgálat miatt. A bonyhai és bernádi hívek 1727-ben közös panaszban jelezték, hogy „az urak olyankor hivatván ökegyelmét, az ecclesiakban az úrvacsorájának administratioja elmúlik”. (34) Mezőbodon is jelezte, hogy a templomi szolgálat gyakran elmarad, mire a vizitáció a következő határozatot hozta: „a tiszteletes minister úgy moderálja az udvarban való járást, hogy az Istené el ne múljon”. (35) Az egyházmegye elöljárói igyekeztek úgy elsimítani az efféle konfliktusokat, hogy az lehetőleg mindenkinek megfeleljen, és a lehető legkevesebb negatív következménnyel járjon: rendszerint a lelkész az ünnep második napján osztott úrvacsorát a híveknek.

Az uradalmi lelkészkedéssel párosuló más feladatok, kötelezettségek jó példáját tárja fel id. Bodola Sámuel nagybúni lelkész néhány levele, amely a zürzavaros 1784–85 közötti évek eseményeiről tudósít. Túl ezen írárok történeti forrásértékén és a Hóra-felkelés részleteiben bővelkedő beszámolóin egyúttal azt is példázza, hogy személyesen vagy patrónusán keresztül milyen kapcsolatokat ápolt, kiket ismert, kikkel levelezett. Fennmaradt leveleinek (36) segítségével igyekszünk bepillantást nyújtani a nagybúni lelkész ismerősi körébe, kapcsolati hálójába. Lényegében Bodola látta el friss hírekkel az egyházmegye esperesét, Kovásznai Istvánt, aki ekkor a meglehetősen félreeső Székelymuzsnán szolgált. A búni lelkész leveleiben az épp aktuális híreket meséli el a lázadásról, többször megemlítve értesülése forrását. Így derül ki, hogy leginkább gróf Bethlen Sándor levelezéséből szerzi azokat, vagy a Fehér vármegyei alispán ír hozzá levelet, de egy alkalommal azt is leírja, hogy a dévai prókátorral levelez, ki iskolatársa volt. Máskor báró Kemény Zsigmondné és Haller Pál leveleit említi, vagy a nagyenyedi professzort, Galambos Mihályt, abrudbányai és más lelkészek beszámolóit hírforrásként. Kiterjedt levelezése, patrónusának hivatali kapcsolatai kiváló lehetőséget biztosítottak Bodola számára, hiszen egyházmegyéje, esperese legfőbb hírforrásává tették, mely egyúttal jelentős felelősséggel is társult. A mozgalmas időkben rá háruló sokféle feladatát jól érzékelteti egy hosszabb levelének részlete: „...kemény parancsolatom lévén gróf Bethlen Sándor úrtól, hogy önagsága mellett [ti. a gróf felesége mellett] legyek [Segesváron], mivel felettébb szánakozásra méltó állapotban vagyok a nagy félelem s különben is betegeskedése miatt. Minden második embert kellek önagságához [Maros] Vásárhelyre levéllel expedálnom, ide [Nagy]Búnra is vigyáznom kell, hogy ha valami lármát akarnának csinálni, egyszeriben a főispány urat tudósítsam, mivel 300 nemesség

nem messze fekszik mitőllünk.” (37) A nagybúni lelkésznek maximálisan meg kellett felelnie a patrónus-család elvárásainak, gyülekezetének és egyházmegyéjének egyaránt, ami nem kevés fejtöréssel járhatott.

Bodolához hasonlóan mások is képesek voltak helytállni a több oldalról érkező elvárásoknak. Többségük olyan tehetséges és felkészült, iskolázott értelmiségi volt, aki meg tudott birkózni a nehezebb feladatokkal. Tudásuk, műveltségük szerencsés körülményekkel párosult, hisz lényegében e kettő együttállása biztosította a továbblépést, a karrier újabb lépcsőfokát. A következőkben néhány konkrét példán keresztül szeretnénk bemutatni, milyen egyéni karriert futhattak be a

Bethlenek környezetéből induló fiatal egyházi értelmiségiek, milyen esélyt jelenthetett számukra a családdal kialakult kapcsolat, a személyes viszony. Legelőször is a család közvetlen közeléből induló egyháziakra tekintünk, a Csávási Vas familia tagjaira.

A Bethlen családot és a környezetében működő egyházi értelmiséget nagyon sok szállal lehet egymáshoz kötni, de alapvető és meghatározó e viszonyban, hogy mindkét fél érdekeltsége tetten érhető, azaz tudatos lépésről van szó. A patrónus, a főúr szándéka, hogy olyan emberekkel vegye körül magát, akiket az élet minél szélesebb területén igénybe vehet, akár saját célra (nevelőség, udvari papság), akár közösségi ügy szolgálatára (lelkészség, tanári pálya). Ha ez teljesül, és az általa felkarolt személy még magasabb hivatalra is eljut, az egyben az ő érdemének is tekinthető, nem utolsósorban társadalmi tekintélyének is használ. Tulajdonképpen a klientúraépítés kiváló példájával találkozunk.

A Csávási értelmiségi modell

A Csávási Vas család és a Bethlen familia kapcsolatának különlegessége, hogy több mint másfél évszázadon keresztül viszonylag jól nyomon követhető a forrásokban, a Vas családból származó egyháziakkal mind a szűkebb családi környezetben, mind a közép-szintű egyházi elit képviselői között találkozhatunk. A küüllői egyházmegye lelkészeinek, tanítóinak 1800-ig vezetett névsorában összesen 14 olyan személyt lehet megkülönböztetni, akik a Csávási, Csávási Vas, Vas, Diószegi nevet viselik. (38) Hogy mindannyian ugyanonnan (Csávásról), ugyanaból a családból származnak, arról a 18. századi küüllői esperes, Csávási Vas Lőrinc vallomása győz meg. Saját beszámolója szerint apja, akit szintén Lőrincnek hívtak, több társával együtt indult útra a kolozsvári kollégiumba Csávásról: „...és midőn már közelítettek volna Kolosvárhoz edgyik közzülek elészóllallik, és azt mondgya: no, fratres, mű szinte elérjük Kolosvárt, de nem tudgyátok-é, hogy műnket minnyájon Vaséknak hívnak, hanem én jovollanám, [35v] hogy ki-ki az nevét változtatná el, nehogy ennekutánna

valami confusio essék a nevünkben, netalám az professorok is difficultálnák, hogy minnyájon egy nevezeten vagyunk. Approbállyák, s igen is jó lészen, s kezdik mondani: ki tudna találni annyi nevet. Edgyik az hét közzüllök azt mondgya: annál nincsen könnyebb dolog, mivel vegyük fel az gyümölcsset, mindgyarást elég nevet találunk, s minnyájon kapnak rajta. Az szegény üdvezült atyám is köztök lévén, az atyám az almáról nevezi magát Almási Lőrintznek, megírt teremi praedikátor pedig az dióról Diószegi Jánosnak, [...] az többi is elnevezték magokat az szilváról ki Szilvásinak, az barackról ki Baraszlainak.” (39) Diószegi János, Almási Lőrinc tehát ugyanúgy a Csávási Vas család

tagja volt, akárcsak a többiek, az eskü alatt tett esperesi vallomás valóságához nem férhet kétség. A csávási jobbágyok közül származó református lelkészek viszonylag korán megjelennek az egyházmegyei névsorban. Legelőször 1623-ban említenek ilyen nevű papot, épp Csáváson, majd a század második felében számuk már fél tucat körül mozog. A 18. században pedig szinte rajszerűen megsokasodnak, gyakran többen is hasonló névvel bukkannak fel egyszerre. Van köztük tanító (Küküllőváron, Csáváson, Marosbogáton, Nagyúnon), dányáni, küküllőszéplaki, mezőbodoni, magyarherepei, nagymedvesi lelkész, sőt a 18. század második felében esperest is kitermelnek a fentebb idézett Csávási Vas Lőrinc személyében. Más források is megerősítik, hogy leszármazottaik nemcsak a küküllői egyházmegyében viseltek egyházi hivatalt, hanem Erdély-szerte sok helyen, sőt Magyarország területén is találkozni lehet velük.

Több forrás is kétséget kizáróan igazolja, hogy a Csávási, Csávási Vas, Diószegi Vas, Vas nevezetűek a Bethlen család jobbágjai voltak már a 17. században is. (40) 1743-ban egy vallatás során megszólaló tanú, Csávási öreg Vas János, Bethlen Pál jobbágya így fejezte be mondanivalóját: „Erdélyben egy faluból annyi pap és mester nem lett, mint Csávásról; azok is pedig mind jobbágy emberek voltak, az két bonyhai méltóságos gróf urak jobbágyi.” (41) Ezt erősíti a fennebb említett Csávási Vas Lőrinc nagykendi pap idézett vallomása is, mely szerint apja hat vagy hét társával együtt indult a kolozsvári kollégiumba Csávásról. (42) A tanúk többsége ugyanakkor egybehangzóan állította, hogy ezek iskoláztatása az uraknak volt köszönhető, ők kezdték taníttatni, többüket a jobbágy-ság alól is felmentették. Földesuruk engedélyével, támogatásával, (43) jobbágy-ság alóli felmentéssel, kötelezvényadás után tanulhattak tehát az erdélyi kollégiumokban. Azt nem lehet tudni, hogy vagyoni helyzetük mit engedett meg e családoknak, de kétségtelen, hogy gyerekeik közül önerőből kevesen juthattak volna a nagyenyedi, kolozsvári kollégiumba. Néhány apró adalék azt sejteti, hogy a család némely ága nem tartozott a falu legszegényebbjei közé. A csávási református egyház vizitációs jegyzőkönyveiben gyakran szerepelnek már a 17. század második felétől falusbíróként, esküdtekként, egyházfiként, később, a 18. században már Vas Lőrinc, Imre, István eklézsiái kurátorok, máshol Istvánnak és Lőrincnek szolgáját is említik. (44)

A helyi társadalomban betöltött szerepük, közösségen belüli tekintélyük és vagyoni helyzetük valószínűsíthető stabilitása ugyanarra a dologra vezethető vissza: az iskolázásra, a felkészültségre. A csávási jobbágycsaládok (a Csávási Vas család ma is kiterjedt és számos ága él a faluban) közül többen is felismerték a tanulásban rejlő lehetőségeket, tudatosan választották ezt az utat, mint a jobbágyi állapotból való kitörésnek egyik lehetséges módját. Egyrészt ezzel magyarázható, hogy Vas János deákné a 18. század elején csávási jobbágyként mindhárom fiúgyermekét értelmiségi pályán indította el, (45) másrészt külső nyomás következménye is lehetett, hogy ezt az utat választották. (46) Kettős oka lehetett annak, hogy e jobbágyok az egyházi pályára mentek: a névtelenségből való kiemelkedés vágya, és az oda való visszatülyedés elkerülése. A tanítóvá, lelkésszé magát feltornászó jobbágy immár szülőként igyekezett gyereke számára is jobb életet biztosítani. Több forrás is igazolja, hogy a jobbágy-ság alóli felmentést elnyerő személyek kötelezvényben fogadták a választott pályán való megfelelést, és gyerekeik taníttatását, kiművelését. Csak így érthető meg az idézett megjegyzés, melyet Vas János deáknéknak már lelkészkedő fiai után tett az összeíró.

Jobbágy-ság alól felmentett Csávási kettő ismert. Egyik Diószegi V. János nagyteremi lelkész, idős Bethlen Sámuel jobbágya, akit több egybehangzó vallomás szerint még életében felmentett ura a jobbágyi szolgálat alól. (47) Másik Csávási János deák, alias Vas János, talán épp az imént említett Vas János deákné férje. Őt 1663 körül mentette fel a jobbágy-ság alól Bethlen Ferencné. (48) Amint a zsinati emlékeztető is írja, a felmentett személy egyúttal kötelezi magát, hogy utódait taníttatja, és a lelkéssi közösségnek ajánlja fel őket. Ugyanígy cselekszik a szintén Csávásról származó Vas Bálint mócsi reformá-

tus lelkész 1747-ben, mikor kötelezvényben fogadja, hogy négy fiát, Lőrincet, Istvánt, Györgyöt, Bálintot kollégiumba adja, „kik is magokat készítsék opitulante Divina gratia az szent ministeriumra”. (49) Levele végén hozzáteszi, hogy azon fiai, akik ezt nem teljesítik, vagyis nem jutnak papi állásba, továbbra is Bethlen Pál jobbágysági maradjanak.

A Csávási Vasok bemutatott példája kapcsán két dolgot kell megjegyeztünk. A több, egybehangzó tanúvallomás, valamint a Csávási Vasok markáns jelenléte a lelkészek között arra enged következtetni, hogy a Bethlenek tudatosan irányították őket az értelmiségi pálya felé. A földesúri szolgálat alól felmentett jobbágy azonban kötelezettséget vállalt, mégpedig azt, hogy születendő fiait a későbbiekben ugyanerre a pályára szánja. E vállalást nyomatékosította a benne szereplő záradék, mely a jobbágyságba való visszakerülést írta elő mindazon utódoknak, akik mellőznék a tanulást. A kitétel lényegében ellentmond a Bocskai István által 1605-ben kiadott, (50) a református lelkészi özvegyeket és utódokat felmentő oklevél tartalmának, akárcsak az azt 1629-ben minden felekezetre kiterjesztő Bethlen Gábor-féle nemeslevélnek. (51) A Csávási Vasok példája azt mutatja, hogy a lelkész-utódok nemességét biztosító 17. századi fejedelmi kiváltságlevelek érvényessége a 18. században már nem volt teljesen egyértelmű. A Bethlen család birtokain a jobbágysorúakból lelkészé – és ezáltal nemessé – lett személyek utódait, habár jog szerint illette volna őket a státus, csak abban az esetben ismerték el nemesnek, ha papi hivatalra szánták magukat. Ilyenformán nyer értelmet a több generáción keresztül lelkészi pályát választó Csávásiak magatartása, így próbálnak megszabadulni a jobbágyságba való visszasüllyedéstől.

A Bethlenek minden jel szerint megbíztak e család tagjaiban, ismerték őket és nem gördítettek akadályt iskolázásuk, taníttatásuk elé. Rátermettségük lehetett az oka, hogy ilyen gyakran találkozni velük a család birtokain. Egészen közeli, személyes viszony is kialakult a két család tagjai között, hiszen Bethlen József 1717-ben kelt levelében a medvési prédikátort, Csávási Vas Jánost egyenesen „kedves komám uram”-nak, „tisztelletes komám uram”-nak szólítja többször is. (52)

A Bethlen család környezetének esélyei

A folyamatosan épülő küüllői és udvarhelyi egyházmegyei lelkésznévsor jelenlegi adatai szerint a nagyobb uradalmi központokhoz tartozó falvak lelkészei karrier szempontjából több csoportba sorolhatók. Jól elkülönülnek azok, akiket átlagos lelkészi életúttal lehet jellemezni, ők egyik parókiából a másikba, netán egyik egyházmegyéből a másikba vándorolva végzik munkájukat. Sosem lesz belőlük magasabb egyházi tisztségviselő, legfeljebb valamely „zsírosabb” gyülekezet prédikátoraként fejezik be pályafutásukat. Közöttük vannak azok is, akik egyfajta zárt térben – a Bethlen birtokokon belül – mozognak. A református lelkészek életútjának vizsgálata során többször is tapasztalhatuk a következő tendenciát: bizonyos személyek életük során kizárólag a család környezetében végeztek lelkészi szolgálatot, valószínűleg személyes kapcsolatba kerültek a család tagjaival. Legnyilvánvalóbb példája ennek Szentkirályi Sámuel esete, aki nagyenyedi iskolai évei után Oltszemen kezdte szolgálatát, később Héderfáján (1714–1716), Bonyhán (1720–1726) és Bethlenszentmiklóson (1727–1731) lelkészkedett. Kevesebb állomáshelyen, de jóval hosszabb ideig tevékenykedett Arday István, aki előbb Bonyhán (1734–1744), majd Csáváson (1746–1771) volt prédikátor. Szintén a család birtokaihoz tartozó falvakban szolgált Harasztkereki Ferenc (Alsórákos, 1710–1715, Nagyteremi, 1721–1732 között) és Hegyi Mózes (Bethlenszentmiklós, 1733–1736, Nagybún, 1739–1777 között).

Külön csoportot alkotnak azok a lelkészek, akik pályafutásuk betetőzéseként esperesi, tanári hivatalt töltenek be. A küüllői egyházmegye 17–18. századi esperesi névsorát vizsgálva többnyire a küüllővári, a gógáni, a nagyteremi és a bethlenszentmiklósi lelké-

szek tűnnek fel. Nem állítható, hogy kizárólag a Bethlen család jelenléte, befolyása miatt lettek egyházmegyéjük vezetői. Alosabb kutatások kellene ahhoz, hogy ezt a kérdést tisztázní lehessen, de az mindenképp figyelemreméltó, hogy a család környezetéből induló egyházi értelmiségiek közül többen is jelentősebb karriert futnak be. Fogarasi Kis Tamás, Vajdaszentiványi János, Bonyhai Simon György, Körösi György, Csávási Vas Lőrinc vagy Dersi Ötvös János küküllői esperesek mindannyian a család Küküllő vármegyei birtokain éltek és működtek. Nagybúnon, azaz szintén a család Küküllő vármegyei birtokán lelkészkedett Kassay Sámuel, Takáts János, Kis Pál. Idővel mindhárman az udvarhelyi egyházmegye esperesi székébe kerülnek. A sort folytatni lehet a többi nagybúni lelkésszel is: Bodola Sámuel, Magyarósi József, akiket később az udvarhelyi református gimnázium professzorai között találunk. 1778-tól kezdődően a reformkor végéig gyakorlatilag valamennyi Nagybúnon szolgált lelkész eljutott valamely magasabb egyházi hivatalba. Talán az sem véletlen, hogy Bajcsi András küküllővári és bethlenszentmiklósi lelkész később Nagyenyedre kerül, ahol esperessé választották (*Buzogány, Ősz és Tóth*, 2008a, 397. o.), ahogyan az is elképzelhető, hogy a 17–18. század fordulóján udvarhelyi esperes Nánási Mihály azonos az 1690–1695 között Küküllőváron szolgáló lelkésszel. (53)

Az egyházpártoló Bethlen család környezetéből indultak és a legmagasabb egyházi hivatalig jutottak Bonyhai Simon György és Borosnyai Lukács János. Életútjuk nagyon sok közös vonást mutat származásuktól kezdve egészen a karrier csúcsáig, a református egyház püspöki székéig. Mindketten alsóbb társadalmi szintről indultak: előbbi Bethlen Elek jobbágya, utóbbi zajzoni zsellér fia volt. Történetük jó példa arra, hogy tanulással, szorgalommal és megfelelő pártfogókkal, kapcsolatokkal milyen karrierlehetősége nyílt a 18. században akár a legalacsonyabb származásúaknak is. (54) Az alábbiakban diáknévsorokban, lelkész- és peregrinus-adattárakban, életrajzokban fellelhető adatok és eddig ismeretlen levéltári dokumentumok alapján mutatjuk be e két személy pályafutásának részleteit. (55)

Bonyhai Simon György 1673-ban született Bonyhán. Előbb Kolozsváron tanult, majd 1689-től a nagyenyedi kollégiumban, ahol köztanító, contrascriba és végül senior volt. Éles esze, szorgalma, felkészültsége és tudásvágya a kollégium professzorának, Enyedi Istvánnak érdeklődését is felkeltette, aki levélben számolt be Bethlen Eleknek a jobbágyfiú figyelemreméltó képességeiről: „Nállunk mostan pooseos praeceptor, melly provinciát mindnyájunk örömére adminisztrál, fellyebb való tudományokban penig annyira ment, hogy a mi iffjainknak ékességei és minden jóra elkészültjei közzül légyen. Melyben kegyelmednek is, uram, öröme légyen, benne nem kételkedhetem”. (56) A kollégium vezetője egyúttal közbenjárást, segítséget kér, „mert annyi ajándokát tudom Istennek nálla [ti. Bonyhainál], hogy ha tudományának tovább való gradusinak megszerzésére istenes patrociniumok által segéttetnék, a mi ecclesiainknak nem utolsó érdemű ember lenne”. (57) A tehetséges diákért közbenjáró tanár bibliai példával – Filemon és rabszolgája, Onesimus történetével (58) – próbálta meggyőzni annak urát, hogy a külföldi tanulmányokra szükséges anyagi támogatást biztosítsa számára. Arra is felhívta Bethlen Elek figyelmét, hogy nincs annál dicsőségesebb dolog, „ha a kegyelmed házának cselédiből maga választ Isten (mindnyájunknak s a kegyelmed házának is ura, erőssége) maga ecclesiajában szolgáló papokat s tanítókat, kik az ecclesianak szolgálván, minden keresztény ember örömének szolgálnak”. (59) Az enyedi tanulmányok, majd fogarasi rektorkodás után Bonyhai 1699-ben indult külföldi útjára, előbb Oderafrankfurtban, majd 1701-től Angliában és Hollandiában tanult. 1702-ben érkezett haza, és következő évben Bethlen Miklósnak lett udvari papja egészen 1709-ig. Szolgálatáért járó évi fizetése 150 mft. volt, melynek kifizetése azonban a zürzavaros idők miatt több évig is elmaradt. 1716-ban a Bécsben raboskodó kancellár fia, József kötelezvényben vállalta magára a több mint 400 forintnyi elmaradt bér kifizetését. (60) A Bethlenek udvarában

eltöltött hét év után küküllővári lelkésznek választották, majd 1712-től a küküllői egyházmegye esperesévé. Hamarosan az egyházkerület főjegyzője, majd 1728-tól püspöke lett. Ekkor Marosvásárhelyre ment lelkésznek, de küküllői esperesi hivatalát haláláig, 1737-ig megtartotta.

Szinte azonosan alakult a már említett Borosnyai Lukács János karrierje is. Neve 1713-ban bukkan fel a nagyenyedi tógátusok névsorában, majd hamarosan Bethlen Miklós környezetében találjuk őt is, hiszen a gróf unokáját, Istvánt tanítja 1716-tól. 1719-ben még nagyenyedi kollégiumi köztanító, 1720-ban meghívják nagybúni papnak, de nem vállalja. Egy évig Vizaknán tanítoskodik. 1721-ben az oderafrankfurti, majd négy évig a leideni egyetem tanulója. Hazatérése után rövid ideig Kemény Simonné udvari papja Marosvécsen. Innen leendő apósa, Szigethi Gyula István közbenjárásának köszönhetően Enyedre kerül, 1727-től 1735-ig lelkészkedik itt. Ekkor papi karrierjét megszakítva 1751-ig az udvarhelyi református gimnázium tanára lesz. Időközben 1748-ban egyházkerületi főjegyzőnek választják, egy év múlva pedig püspök lesz. Bonyhaihoz hasonlóan ő is Marosvásárhelyre költözött, és itt lelkészkedett 1760-ban bekövetkezett haláláig. (61)

Összegzés

Az utoljára említett két személy biztosan a Bethlen család dicsőségének nagy pontjai, ahogyan a nagyenyedi professzor mottóként választott levélrészletében kissé hízelgően megfogalmazta, de valószínűleg mások is azok lehettek. A felvillantott egyházi életpályák közül minden bizonnyal övéké tűnik a legizgalmasabbnak és legfigyelemreméltóbbnak, de azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy mellettük még sokan értek el olyan személyes eredményt, amelyre önerőből nem lettek volna képesek. Többnyire anyagi akadályok gátolták ebben, de úgy tűnik, az is sokat nyomott a latban, milyen környezetből jönnek, kik az ajánlók, milyen kapcsolati tőkével rendelkeznek.

A Bethlen családot és a környezetében működő egyházi értelmiséget nagyon sok szálal lehet egymáshoz kötni, de alapvető és meghatározó e viszonyban, hogy mindkét fél érdekeltsége tetten érhető, azaz tudatos lépésről van szó. A patrónus, a főúr szándéka, hogy olyan emberekkel vegye körül magát, akiket az élet minél szélesebb területén igénybe vehet, akár saját célra (nevelőség, udvari papság), akár közösségi úgy szolgálataira (lelkészség, tanári pálya). Ha ez teljesül, és az általa felkarolt személy még magasabb hivatalra is eljut, az egyben az ő érdemének is tekinthető, nem utolsósorban társadalmi tekintélyének is használ. Tulajdonképpen a klientúraépítés kiváló példájával találkozunk. A másik fél, az értelmiségivé váló, többnyire alacsony származású egyén számára leginkább kiugrási lehetőséget jelent a névtelenségből, ezzel párhuzamosan pedig anyagi gyarapodást és jobb társadalmi megítélést, ugyanakkor nemesi státust. A jobbágy-származásból, zselléri állapotból kikerülők a későbbiekben patrónusuk elkötelezett és megbízható embereivé válnak, egyúttal minden módon igyekeznek utódaik részére is biztosítani a lelkészi állappal járó előnyöket. Ezzel is magyarázható az olyan kiterjedt lelkészcsaládok létrejötte, mint a Csávási Vasoké.

A családi birtokon (is) szolgáló lelkészek viszonylag gyakran fejezik be életüket magasabb egyházi hivatalokban. Egyre nyilvánvalóbbnak tűnik, hogy a hivatali előrelépést befolyásoló esélytényezők között jelentős szerepe van a főúri elittel meglévő szoros kapcsolatnak. A karriert befolyásoló tényezők többsége ennek a kapcsolatnak rendelődik alá, de az egyéni akarat, a tudás és a tehetség is meghatározó szerepet játszik.

A bemutatott példák arról győznek meg, hogy a 17–18. századi erdélyi viszonyok között a továbbtanulást lehetővé tevő anyagi megszerzése többnyire a főúri családok, az egyház támogatásával, illetve a szolgálói intézményen keresztül volt lehetséges. A szelekció során azonban túl nagy volt az esetlegesség, a koordináció hiánya.

Jegyzet

- (1) MOL P 1955 1 cs. 6. t. 95–96. Enyedi István levele Bethlen Elekhez – 1695. december 21.
- (2) A magyarországi protestáns lelkészek életútjával, képzésével, megélhetési körülményeivel kapcsolatban lásd: *Ugrai*, 2003, 2004, 2007.
- (3) Az európai és amerikai oktatás társadalomtörténetének historiográfiai áttekintése: *Sasfi*, 2006, leginkább 510–523. o.
- (4) Kaelble szerint ezen első korszak legfontosabb jellemzői: az oktatás alapvetően a hagyományos elittek és a nemesség fiaira terjed ki, az alsóbb rétegek anyagi eszközök hiányában távol maradnak tőle, a szegény diákok támogatása az egyház, testületek, családok, magánszemélyek adományaira épül, valamint a szolgálói rendszerre.
- (5) Legfontosabb birtoktestek Küküllő vármegyében: Bethlenszentmiklós, Bonyha, Bernád, Csávás, Dicsőszentmárton, Erzsébetváros, Gógán, Kisbún, Küküllőszéplak, Küküllővár, Magyarherepe, Marosbogat, Mezőbodon, Nagymedvés, Nagybún, Radnót, Teremi. A Felső-Fehér vármegyei birtokok közül Alsórákos és Olthévíz lelkészársadalmát vizsgáltuk.
- (6) Pusztán a Bethlenekkel kapcsolatban álló egyháziak életútját vizsgálva némiképp torz kép alakulhat ki a karrier-lehetőségekről, lelkészi pályafutásokról, jelen írást ezért olyan esettanulmánynak szánjuk, amelynek következtetéseit, eredményeit a későbbiekben több – más területre és családokra kiterjedő – kutatással kell összehasonlítani.
- (7) A Bethlen család levéltára jelenleg több különálló egységben található: ROLKmlg F 327, F 328, valamint MOL P 55, P 56, P 1951, P 1952, P 1953, P 1954, P 1955, P 1960.
- (8) A Küküllői Református Egyházmegye vizitációs és parciális zsinati jegyzőkönyvei: EREL KükEhmLvt Egyházlátogatási jegyzőkönyvek: II/1, I/2, II/2, II/3, II/4, II/5, II/6 (kiadva: *Buzogány, Ősz és Tóth*, 2008a). Egyházmegyei összeírások: KükEhmLvt Conscr. 1714, KükEhmLvt Conscr. 1749. Parciális zsinati jegyzőkönyvek: I/1, I/2, I/3.
- (9) Ünnepi legatusok kiküldéséről tudósító levelek a család levéltárban: Kolozsvárról – ROLKmlg F 328 Nr. 28. 171. (1695. december 19.); uo. Nr. 44. 142. (1752. december 19.); Marosvásárhelyről – MOL P 1953 2. cs. 6. t. 115–116. (1724. április 11.); Nagyenyedről – ROLKmlg F 328 Nr. 28. 70. (1694. december 20.); uo. 72. (1695. december 20.); uo. 168. (1695. december); Szászvárosról – ROLKmlg F 328 Nr. 28. 52. (1782. március 29.); Szatmárról – MOL P 1953 2. cs. 6. t. 161–162. (1741. május 17.); Székelyudvarhelyről – ROLKmlg F 328 Nr. 39. 270–271. (1736. május 17.).
- (10) ROLKmlg F 328 Nr. 28. 72. Az enyedi professzorok tudósító levele. Nagyenyed, 1695. december 20.
- (11) ROLKmlg F 328 Nr. 65. 5. Kis Gergely levele Bethlen Gergelyhez. Székelyudvarhely, 1783. április 14.
- (12) ROLKmlg F 328 Nr. 149. 511. Bitai Péter elismervénye 1784. áprilisában.
- (13) ROLKmlg F 328 Nr. 149. 438. Bitai Péter elismervénye 1786. április 24-én.
- (14) ROLKmlg F 328 Nr. 50. 82. Vesmás György levele Bethlen Lajoshoz. Enyed, 1773. november 17. Vesmás 1769-ben subscribált Nagyenyeden.
- (15) ROLKmlg F 328 Nr. 50. 290. galambfalvi Hegyi Mózes levele Bethlen Lajoshoz. Bún, 1774. február 27. Balog László 1772 óta tanult Enyeden.
- (16) ROLKmlg F 328 Nr. 49. 180. Kerekes János levele Bethlen Lajoshoz. Bethlenszentmiklós, 1772. március 7. Demeter Zsigmond 1772-ben subscribált Enyeden.
- (17) EREL FőkonzLvt 1784/34.
- (18) MOL P 1955 4. cs. 22. t. 4. – Kemény Krisztina levele Bethlen Gergelynek. Máramarossziget, 1744. február 1.
- (19) Egyetlen ilyen nevű diák van ebben az időben a kolozsvári kollégiumban, Csávási Dániel, aki valószínűleg azonos a későbbi búzásbesenyői (1757–1761), küküllőszéplaki (1763), mikesfalvi (1764–1768), gógáni (1770–1786) és erzsébetvárosi (1787–1803) lelkésszel (*Török*, 1906, 32. o.; *Buzogány, Ősz és Tóth*, 2008a, 401. o.).
- (20) „[...] méltó tekintetben vévén [...] mind idvezült édes atyánk néhai keltóságos gróff bethleni Bethlen Sámuel uram önagsága életiben őt esztendőig mellettünk praeceptorai hivatalban való fáradozásait, mind pengig annakutánna in communi et privato hozzánk ugyan más öt esztendők elfolyása alatt való relatiojában contestált hív szolgálattayt” (MOL P 56 35. cs. 71. t. 62–63. Bonyha, 1713. augusztus 12.)
- (21) ROLKmlg F 328 Nr. 252. 6–7. – Mezőbodon, 1685. szept. 4.
- (22) MOL P 1953 1. cs. 1. t. 1. – Bethlen József kötelezvénye Bonyhai Györgynek. Bethlenszentmiklós, 1716. július 30.
- (23) 1655–1684 között szolgált Bonyhán (*Buzogány, Ősz és Tóth*, 2008a, 399. o.).
- (24) 1669–1685 között nagyteremi lelkész, 1684–85-ben rövid ideig a Küküllői Református Egyházmegye esperese.
- (25) 1685–1699 között nagyteremi lelkész.
- (26) Az Udvarhelyi Református Egyházmegye lelkészeinek többsége 60–120 mft. közötti fizetést kapott a hívektől 1782-ben. EREL FőkonzLvt 1782/195.
- (27) UREL Régi protokollumok I/3. 31. 1715. évi fizeteskimutatás, UREL Régi protokollumok (1779) 242. – 1779. évi összeírás.

(28) ROLKmlg F 328 Nr. 285. 156–183. (1770) A Bethlenszentmiklósi birtok 1770. évi számadása, uo. 208–237. (1774), uo. 238–270. (1775), uo. f. 287–315. (1776).

(29) EREL KükEhmLvt Conscr. 1714. 47–49. A nagyteremi lelkész fizetése 1714-ben.

(30) UREL Régi protokollumok (1779) 262. 1779. évi összeírás.

(31) EREL KükEhmLvt Conscr. 1714. I. A küküllővári lelkész fizetése 1714-ben.

(32) MOL P 1953 I. cs. 1. t. 12–13. Bethlen József adománylevele Csávási Vas Jánosnak – Bethlenszentmiklós, 1717. március 12.

(33) MOL P 1951 20. cs. 14. t. 43–111. Bethlen Mihály, István és László birtokainak összeírása – 1737. augusztus 27.

(34) KükTK I. 191.

(35) EREL KükEhmLvt II/4. 25. – 1762. évi vizitációs jegyzőkönyv.

(36) UREL Régi iratok 29/1–29/8 jelzetek alatt.

(37) UREL Régi iratok 29/5 – Bodola Sámuel levele Kovásznai István espereshez – Nagybún, 1784. december 7.

(38) A tanítók és lelkészek folyamatosan bővülő névsora jelenleg kéziratban van a szerző tulajdonában.

(39) MOL P 56 38. cs. 79. t. 35.

(40) MOL P 56 38. cs. 79. t. 27–36. – vallatás néhai Vas alias Diószegi János teremi prédikátor őseiről. 1743. február 18.

(41) MOL P 56 38. cs. 79. t. 33.

(42) MOL P 56 38. cs. 79. t. 35.

(43) Például Csávási Benjámín kolozsvári diák esete, aki 1751-től Bethlen Józsefné „specialis alumnus”-a 3 éven keresztül évi 10 ft. és 20 véka búza ösztöndíj mellett. – MOL P 55 29. cs. 29. t. 3.

(44) Bővebben róluk lásd: *Buzogány, Ősz és Tóth*, 2008a, 278–336. o.

(45) Sámuel kutyfalvi pap, Dániel Magyarországon lelkész, János Nagymévesen szolgál 1711-ben. – MOL P 1951 12. cs. 14. t. 21–34. – a bonyhai jószág összeírása 1711-ből.

(46) Az 1711-es bonyhai összeírásban nevezett lelkészek után a következő megjegyzés szerepel: „Ezek azért irattak fel, hogy ha a fiok papok nem lesznek, ne abalienálódyanak.”

(47) MOL P 56 38. cs. 79. t. 27–36. o.

(48) Az esetet feljegyezte a Küküllői Református Egyházmegeye 1681. februárjában Héderfáján tartott parciális zsinatának jegyzőkönyve is: „Legyen emlékezetiben mind a jelen lévő s mind a következő

Szent Társaságnak, hogy ennekelőtte jórészent 18 esztendőkkkel Czávási János deák, alias Vas János manumittáltatván a tekintetes nemzetes Bethlen Ferencznétől és őkegyelme méltóságos úrfiától etc., ajánlá s adá magát, posteritassit a mi társaságunknak akkor mindgyárt úgy, hogy valamikor, valamiben társaságunknak szolgálni kívántatik, mind belső, mind külső dolgokban, tehetsége szerint el nem mulattja, meg is cselekedte.” (KükZs I. 139. o.)

(49) MOL P 1951 17. cs. 14. t. 1. Csávási Vas Bálint kötelezvénye – Berkenyes, 1747. július 30.

(50) A Bocskai-féle privilégiumról legújabban lásd: *Dáné*, 2003.

(51) A Bethlen Gábor-féle címeres nemeslevélről lásd: *Tonk*, 2000.

(52) MOL P 1953 I. cs. 1. t. Bethlen József adománya Csávási Vas Jánosnak – Bethlenszentmiklós, 1717. március 12.

(53) Erre utal Nánási Mihálynak Bethlen Gergellyel folytatott levelezése. ROLKmlg F 328 Nr. 28. 295. Az udvarhelyi egyházközség levele Bethlen Gergelyhez – Székelyudvarhely, 1696. június 5., uo., Nr. 29. 173. – N. M. esperes levele B. G.-hez – 1697. Székelyudvarhely, november 7., uo. Nr. 27. 271. – N. M. esperes levele B. G.-hez – Székelyudvarhely, 1697. november 16. A feltevést igazolja az is, hogy Zoványi adattárában Nánási Mihály udvarhelyi esperessége előtt etédi szolgálatáról ír, erre vonatkozó adat eddig sehonnan nem került elő (*Zoványi*, 1977, 434. o.).

(54) Példájuk nem egyedülálló, hasonló karriert futott be Soós Ferenc is, aki kudui (Beszterce) jobbágycsalád gyerekeként előbb Kolozsváron volt alumnus, majd a Bethlen és Bánffy családok támogatásával Franekerben peregrinált (*Soós*, 1912; *Keszeg*, 2007).

(55) Felhasznált adattárak: *Jakó és Juhász*, 1979; *Zoványi*, 1977; *Szinnyei*, 1891–1914; *Pápai Páriz*, 1711–1726; *Ravasz*, 1889; *Bod*, 1766; *Herepei*, 1971.

(56) MOL P 1955 1 cs. 6. t. 95–96. Enyedi István levele Bethlen Elekhez – 1695. december 21.

(57) MOL P 1955 1 cs. 6. t. 95–96. Enyedi István levele Bethlen Elekhez – 1695. december 21.

(58) Onesimus Filemon szökött rabszolgája volt, Pálnak köszönhetően keresztény hitre tért, érdekében Pál levelet írt Filemonnak.

(59) Enyedi idézett levele Bethlen Elekhez.

(60) MOL P 1953 I. cs. 1. t. 1. Bethlen József kötelezvénye Bonyhai Simon György esperesnek – Bethlenszentmiklós, 1716. július 30.

(61) Borosnyai Lukács János omniáriumaról lásd: *Buzogány*, 1985, 500–501. o.

Levéltári források (és rövidítései)

Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (ROLKmlg)

Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Cluj, Cluj-Napoca

F 327 – A Bethlen család bonyhai levéltára (1627–1923)

F 328 – A Bethlen család keresdi levéltára (1557–1925)

Román Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, Csíkszereda (ROLHmlg)

Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Harghita, Miercurea Ciuc

F 39 – Székelyudvarhelyi Református Kollégium

Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár (EREL)

FőkLvt – Az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára

KükEhmLvt – A Küküllői Református Egyházmege Levéltára

– Egyházlátogatási jegyzőkönyvek: II/1 (1648–1658); II/2 (1676–1713); II/2 (1713–1725); II/3 (1726–1761); II/4 (1762–1782); II/5 (1783–1797); II/6 (1798–1813)

– Parciális zsinati jegyzőkönyvek: I/1 (1638–1675); I/2 (1676–1713); I/3 (1714–1760)

– Egyházmegei összeírások: Conscr. 1714, Conscr. 1749

Udvarhelyi Református Egyházmege Levéltára, Székelyudvarhely (UREL)

Régi protokollumok I/3 – *Liber ecclesiarum secundum helveticam confessionem reformatarum in Dioecesi Udvarhelyiensi existentium ... anno 1715*

Régi protokollumok (1779) – *Protocollum seu matricula ecclesiarum reformatarum in Dioecesi Udvarhelyiensi existentium ... renovata anno 1779 ...*

Régi iratok 29 – Levelek a Horea-támadásról

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

P Szekció – Családok, személyek iratai – Bethlen család levéltára

P 55 – Birtokjogi iratok

P 56 – A küüllői Bethlen levéltár

P 1951 – Birtokigazgatási és gazdálkodási iratok

P 1952 – Bethlen Miklós és felesége, Rhédey Júlia iratai

P 1953 – Bethlen József és felesége, Kemény Krisztina iratai

P 1954 – Bethlen Pál és felesége, Teleki Sára iratai

P 1955 – Családtagok iratai

P 1960 – Rokon és idegen családok iratai

Irodalom

Benkő József (2004): *Filius posthumus vagyis atya halála után született gyermek*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Csáki Árpád és Demeter László. Kolozsvár.

Bethlen Mihály (1691–1695): *Bethlen Mihály úti naplója [1691–1695]*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Jankovics József. Magyar Helikon, Budapest.

Bod Péter (1766): *Smirnai Szent Polikárpus*. Nagyenyed.

Buzogány Dezső (1985): Albumok tanulságai. *Református Szemle*, 5–6. sz. 500–501.

Dáné Veronka (2003): „Hogy gyászos állapotjok vigasztalást vehessen”: Bocskai István kiváltságlevele a református lelkészi özvegyek és árvák javára. *Református Szemle*, 6. sz. 761–772.

Gönczi Lajos (1895): *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollegium múltja és jelene*. Székelyudvarhely.

Herepei János (1971): Adatok Angliában járt magyar deákokról és egyéb angol emlékek. In: uő: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében*. Budapest–Szeged. 419–440.

Hermann Gusztáv Mihály (2003): Mária Terézia reformjainak hatása Udvarhelyszéken (1762–1780). *Areopolisz: Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*.

Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd (2003, szerk.): *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere I. 1686–1807, Algyógy–Haró*. Kolozsvár.

Jakó Zsigmond és Juhász István (1979): *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest.

Keszeg Anna (2007): Gyöngyössi János: Önéletrajz, karrier, családtörténet. In: *Emberek, életpályák, életpörténetek*. Kolozsvár. 81–108.

Buzogány Dezső, Ősz Sándor Előd és Tóth Levente (2008a, szerk.): *A történelmi Küküllői Református*

Egyházmegyei egyházközösségeinek történeti katasztere. I. 1648–1800, Adámos – Dányán. Kolozsvár.

Buzogány Dezső, Ősz Sándor Előd és Tóth Levente (2008b): *A Küiküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései. I. 1638–1720.* Kolozsvár.

Pál-Antal Sándor (2002): *Székelly önkormányzat-történet.* Marosvásárhely.

Pápai Páriz Ferenc (1711–1726): *Pápai Páriz Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve 1711–1726.* 2009. 12. 23-i megtekintés, <http://ppf.mtak.hu/index.htm>

Ravasas János (1889): Borosnyai-Lukács János erd. ref. püspök élete. *Protestáns Közlöny*, **19**. 110–111., 120–121., 127–128., 136–137.

Sasfi Csaba (2006): Az oktatás társadalomtörténete: Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig.* Budapest. 509–539.

Soós Ferencz (1912): A kудui Soós család. *Genealógiai Füzetek*, **10**. 2–9., 38–45.

Szigethi Gyula Mihály (1825): Nemes Udvarhelyszéki Rósáskert. *Tudományos Gyűjtemény*, IX.

Szinnyei József (1891–1914): *Magyar írók élete és munkái.* 1–14. Budapest. (CD-ROM: Szinnyei József [2000]: *Magyar írók élete és munkái.* Arcanum Adatbázis Kft., Budapest).

Tonk Sándor (2000): Bethlen Gábor címeres nemeslevele a lelkipásztorok utódai számára. In: *Cselekvő hit: Emlékkönyv Csiba Kálmán püspöki szolgálatának 10 éves évfordulójára.* Kolozsvár. 225–234.

Török István (1906): A kolozsvári collegium tanulójának névsora. In: *A kolozsvári ev. ref. collegium értesítője az 1905/6 tanévről.* Kolozsvár.

Ugrai János (2003): Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai: Református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-ből. *Magyar Pedagógia*, **103**. 211–228.

Ugrai János (2004): *Kiváltságosok és kiszolgáltatottak. Fizetési és megélhetési viszonyok az oktatásban kétszáz évvel ezelőtt.* *Iskolakultúra*, **14**. 6–7. sz. 156–165.

Ugrai János (2007): *Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben.* *Korall*, **8**. 30. sz. 158–181.

Zoványi Jenő (1977): *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest.